26. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки XX століття (історико-політологічний аспект). — Луцьк: "Надстир'я", 1995. — 175 с.

Анотації

Сушик И. В. **Формирование учительских кадров общеобразовательных школ Волыни в 40–50-х годах XX века.**

Статья исследует особенности становления советской системы образования в первые послевоенные десятилетия, обусловленные открытым противостоянием органов власти и национально-патриотического подполья. Уделено внимание формированию и перемещению педагогических кадров в регион. Отмечена роль учительской интеллигенции в послевоенном воссоздании края.

Sushyk I. **The formation of teachersґ staff for comprehensive schools of Volyn in 1940–50s.**

This article deals with the peculiarities of establishment of the soviet system of education in the first post-war decade, stipulated by the open resistance of power and national patriotic underground. Great attention is paid to the formation and dislocation of pedagogical staff to the region. The role of teaching intelligentsia in the post-war rebuilding of the country is marked.

О. Б. Татарченко

ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ПО ВІДОКРЕМЛЕННЮ ЦЕРКВИ ВІД ДЕРЖАВИ У ХЕРСОНСЬКІЙ ТА ОДЕСЬКІЙ ЄПАРХІЇ У 20–30-ті РОКИ XX СТОЛІТТЯ

Сьогодні в демократичній Україні церква є юридично відокремленою від держави, незважаючи на це, дискусія про взаємини держави та церкви залишається актуальною у наші дні. З огляду на це досвід складних взаємовідносин та розмежування цих інституцій у 20–30-ті роки XX століття є цікавим для вітчизняних істориків на сучасному етапі.

Певний вклад у дослідження даної проблематики зробили такі українські науковці, як Ігнатуша О., Силантьєв В., Тригуб О., Демидович Л., Катунін Ю., Лаврик Г. Серед російських дослідників можна виокремити Поспеловського Д., Васильєву О., Бєглова А. Однак для того щоб зрозуміти всі особливості та складності процесу відокремлення церкви від

 © О. Б. Татарченко, 2009

держави, доцільно розглядати їх в окремо взятій єпархії. Тому автор даної статті ставить собі за мету розглянути це питання на прикладі Херсонської та Одеської єпархії та привернути увагу істориків до подальшої актуалізації зазначеного напряму у наукових роботах.

Декрет Ради Народних Комісарів "Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви" було оприлюднено 23 січня 1918 року. Він проголосив: "Церква відокремлюється від держави". А також затвердив свободу совісті: "Кожен громадянин може сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної. Будь-які правові обмеження, пов'язані зі сповідуванням будь-якої віри, відміняються" [1].

Зі встановленням радянської влади в Україні Тимчасовим робітничо-селянським урядом 22 січня 1919 року теж було видано декрет "Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви". Рада Народних Комісарів УРСР 3 січня 1920 року доповнила Декрет постановою про позбавлення церкви прав юридичної особи і передала регулювання церковних справ Народному комісаріату внутрішніх справ [2].

Народний комісаріат юстиції (НКЮ) 8 травня 1918 року доручив впровадження у життя декрету "Про відокремлення церкви від держави" VIII (з 1922 р. — V) (Ліквідаційному) відділу НКЮ.

До обов'язків Ліквідаційного відділу входило керівництво роботою місцевих органів по відокремленню церкви від держави, публікація у пресі інструкцій, відповіді на запити окремих установ та приватних осіб про принципи та практику радянського законодавства про релігійні культи [3].

В Україні у складі НКЮ УРСР 1 червня 1921 року було створено відділ по відокремленню церкви від держави, який у свою чергу через губернські відділи юстиції (губвідюсти) займався створенням та функціонуванням місцевих Комісій по відокремленню церкви від держави. Однак вже у 1923 році було скасовано губвідюсти, а разом із ними припинили своє функціонування Комісії, що відповідали за реалізацію церковної політики. Тепер Ліквідаційний відділ діяв як консультативно-дорадчий орган.

Замість Ліквідвідділу 24 серпня 1924 року Президія ВЦВК утворила при ВЦВК Секретаріат у справах культів. Однак

8 квітня 1929 року Президія ВЦВК постановила створити при ній Постійну комісію з питань культів [4]. Незважаючи на неодноразову зміну назв Комісії, цілі та завдання залишалися незмінними.

Наркомюст у циркулярі від 27 червня 1921 р. висунув губвідюстам наступні вимоги:

1. Відкрити Ліквідаційні столи по відокремленню церкви від держави, які 18 серпня 1921 рок циркуляром НКЮ УРСР реорганізували у Комісії по відокремленню церкви від держави при губернських відділах юстиції та повітових відділах юстиції (повітюстах).

2. Штати Ліквідаційних столів встановити у кількості трьох осіб: завідувача, секретаря та діловода.

3. Представляти у Ліквідаційний відділ кошториси на утримання Ліквідаційних столів повіт- та губвідюстів.

4. Завідувачам губвідюстами представити у Ліквідвідділ Наркомюсту УРСР інформацію про те, що було зроблено ними на місцях з виконання їхніх обов'язків, перелічених у 56-й статті інструкції НКЮ від 10 листопада 1920 року.

А саме: закриття благодійних, просвітницьких та інших товариств, котрі витрачають кошти під виглядом благодійності на релігійні цілі; припинення діяльності консисторій та єпархіальних рад зі здійснення актів, що входять у коло відання лише цивільної влади; підписання угоди з не менш як двадцятьма віруючими громадянами, котрим радянська влада передасть у безкоштовне користування майно молитовних будинків; закриття богослужбових приміщень при радянських установах; передання предметів культу в раднаргосп; встановлення нагляду за недопущенням викладання у храмах та приватних будинках віровчень особам, що не досягли вісімнадцятирічного віку; відібрання прибуткового майна релігійних товариств; вилучення з радянських установ та інших публічно-правових громадських приміщень релігійних зображень: ікон, картин, статуй та інших предметів, що ображають революційне почуття трудящих мас; відібрання будівель духовних навчальних закладів усіх віросповідань і церковно-приходських шкіл та передання їх у розпорядження Народного комісаріату просвіти (Наркомпросу) [5].

Однак виконанню зазначених завдань Комісіям з відокремлення церкви від держави, які на території Херсонської та

Одеської єпархії розпочали діяльність навесні 1921 року, заважали наступні чинники:

По-перше, недостатність або відсутність фінансування. Наприклад, у Херсонській повітовій комісії з початку роботи з 15 квітня до кінця 1921 року її оплачувані співробітники (голова та секретар) не отримували жалування. Були обмежені технічні можливості, що ускладнювало створювання копій документів. Негативно впливало на роботу Херсонської комісії те, що приміщення, де вона знаходилась узимку 1921–1922 рр., не опалювалось.

По-друге, нестача кадрів. У Херсонській повіткомісії у 1921 році діловод працював лише один місяць [6]. Неодноразово змінювався склад комісій, наприклад, Одеська губернська ліквідаційна комісія за 1922 рік змінила чотирьох голів [7]. Спостерігалася перевантаженість кадрів через те, що робота в органах по відокремленню церкви від держави для завадмінвідділами була не основною [8].

По-третє, комунікативні проблеми. Наприклад, Миколаївська губернська ліквідаційна комісія на початку 1922 року вчасно не отримувала місячні звіти про діяльність від повітових комісій, хоча вимагала їхнього отримання не пізніше 10-го числа наступного місяця. Та погрожувала, що "за невиконання цього будуть проти винних (голів таких [комісій]) відкриватися кримінальні справи, бо таке ставлення до справи у подальшому не припустиме" [9]. Навіть у 1927–1928 рр. відзначалося те, що на Миколаївщині "робітники на місцях не досить з'ясували питання відокремлення церкви від держави за відсутністю живого інструктування останніх" [10].

Незважаючи на негативний вплив вищезазначених чинників на роботу місцевих ліквідкомісій, вони все ж виконували певний обсяг робіт по відокремленню церкви від держави. Серед їхніх досягнень можна виділити непоодинокі випадки налагодження контактів із духовенством, особливо у перші роки діяльності Комісій. Так, Херсонська комісія організовувала участь духовенства у засіданнях Комісії, була здійснена зустріч 65 представників духовенства з керівництвом Комісії у міському театрі, створено міжсповідний орган із делегатів всіх віровчень.

Одним із перших завдань, котре місцеві Комісії почали реалізовувати, було складення списків існуючих церков та закрит-

тя домових церков та тих, що опинились у межах державних установ, існування котрих суперечило чинному законодавству. Наприклад, у 1921 році Херсонською повітовою комісією було зафіксовано 82 церкви, сім з котрих підлягали закриттю. Чотири закрили ще у 1921 році: при 1-й чоловічій гімназії, Миколаївському дитячому притулку, колишній губернській в'язниці та психлікарні. Інші готували до закриття: при колишній каторжній буцегарні, лікарні № 1 та сільгосптехнікумі, також підлягала закриттю церква при Перепилицинському дитячому притулку [11]. Подібні церкви закривалися й у інших частинах Херсонської та Одеської єпархії. Так, Вознесенська повітова комісія закрила Архангело-Михайлівську церкву, що знаходилася на території 43-го полку [12].

У ці ж роки відбувалося повсюдне закриття монастирів та створення на їх базі дитячих закладів та сільськогосподарських артілей. Наприклад, Одеські монастирі планувалося передати Нарпросу для створення дитячих інтернатів, однак Одеський Успенський чоловічий монастир дістався Харчосмаку під будинок відпочинку [13]. На території Херсонського Благовіщенського монастиря було створено дитяче містечко ім. Петровського [14]. На базі Свято-Григор'ївського (Бізюкового) монастиря у квітні 1919 року було організовано радгосп "Червоний маяк". Частину земель, котрі не увійшли до радгоспу, роздали селянам Старошведської та Качкарівської волостей. Пастирсько-місіонерську семінарію та церковно-парафіяльну школу ще у 1918 році було перетворено на школи загальноосвітнього характеру. Викладання предметів церковного змісту було припинено, а духовенства було звільнено. Якщо б хтось наважився продовжити викладання, міг би потрапити під суд Революційного Трибуналу (згідно з постановою НКО РРФСР від 3 березня 1919 року "Про недопущення духовенства до зайняття посад у школах") [15].

Незважаючи на те, що ліквідкомісії займалися доглядом за недопущенням викладання у храмах та приватних будинках віровчень особам, що не досягли 18-річного віку, на початку 1922 року були зафіксовані випадки участі таких осіб у церковних хорах. На думку влади, молодь таким чином "сприймала релігійне віровчення", тому Миколаївський губвиконком постановив таким особам заборонити навчання церковному співу,

а винних служителів культу у допущенні порушень затримувати та піддавати кримінальній відповідальності через Ревтрибунал [16].

З кінця 20-х та у 30-ті роки XX століття закриттям церков переважно займалися вже не Комісії по відокремленню церкви від держави, а місцева влада, котра найчастіше формально вмотивовувала такі рішення потребою приміщень "на культурні потреби". Так, на зборах Новоіванівської організації КНС Баштанського району Миколаївської округи від 26 січня 1930 року ухвалили Новопавлівську церкву передати на культурні потреби КНС. Цікавим є той факт, що тих членів організації, котрі не погодяться з таким рішенням, погрожували виключити з КНС. Також не було вказано, на які саме потреби буде використано церкву [17].

В УРСР на 1 січня 1930 року було закрито 619 молитовних будинків, із них: церков — 350, костьолів — 25, синагог — 197, інших молитовних будинків — 46. Серед лідерів закриття молитовних будинків були райони суцільної колективізації. Їх очолювала Одеська округа, де було закрито 63 об'єкти, у Херсонській — 18. Із загальної кількості зачинених молитовних будинків використано 492. Напрями використання: 1) на культурно-освітні потреби — 355; 2) для інших потреб — 137; 3) знесено за непридатністю — 70.

На території Херсонської та Одеської єпархії деякі молитовні були використані наступним чином: Адміральський собор (Миколаїв) передано для створення історично-археологічного музею; Олександроневську церкву (Одеса, вул. Комінтерну) використано для приміщення інституту Наросвіти; після зруйнування Старої церкви (Олександро-Дар'ївка, Очаківського району) матеріал використано на побудову нової школи; Павло-Натальїнська церква (Одеса) перетворена на клуб відпочинку Соцстраху; Ільїнська церква (Одеса) використана під санаторій ДПУ УРСР [18]; Катерининський собор (Херсон) перетворено на антирелігійний музей, а Успенський собор (Херсон) на спортзалу [19].

Як бачимо, держава за рахунок приміщень закритих церков, з одного боку, вирішила ряд соціальних та господарських потреб, а з іншого — ускладнила задоволення релігійних потреб віруючої частини суспільства.

Слід відзначити, що Ліквідвідділ НКЮ, у зв'язку із закриттям молитовень, 21 липня 1921 року наказав губвідюстам забезпечити збереження архівів закритих молитовень [20].

Одним із основних завдань місцевих органів по відокремленню церкви від держави було реєстрація статутів та укладення договорів з релігійними громадами про передачу їм майна у орендне користування. Ці документи мали уніфіковану форму. Так, у статуті православного канонічного релігійного товариства, що діяло на території Березнігуватського району Херсонської округи та об'єднувало 8 церков і молитовний будинок, визначалися організаційні особливості його функціонування та мета його діяльності, яка полягала у задоволенні релігійних потреб його членів, "поєднаних єдиною вірою у Божество та єдиним духом любові до своїх ближніх" [21].

Договір на користування майном оформлювався наступним чином: група віруючих у складі не менше 20 осіб подавала до місцевої Ліквідаційної комісії докладні відомості про майно церкви, котру бажала взяти в оренду, а також заяву про наміри це зробити. Наприклад, прихожани Херсонського Успенського собору повідомляли наступне: "бажаємо отримати у своє користування будівлю нашого приходського храму, а також усі приналежні останньому майно, як богослужбового характеру, так і інше, що підлягає за декретом передачі громаді. До цього додаємо, що приймаємо на себе відповідальність за збереження будівель та майна, того що є у наявності та увійшло до опису як народне надбання". А в укладеному договорі зобов'язувалися "не допускати: а) політичних зібрань ворожих Радянській владі напрямків; б) роздавання та продаж книг, брошур, листівок та послань, спрямованих проти Радянської влади або її представників; в) проголошення проповідей та промов, ворожих Радянській владі або її окремих представників; г) здійснення набатних тривог для скликання населення з метою підбурювання його проти Радянської влади, у зв'язку із чим зобов'язуємося підкорятися усім розпорядженням місцевої Ради Робітничих та Селянських Депутатів відповідно розпорядку користування дзвіницями" [22].

Пізніше для укладення договору вже було потрібно мати у складі релігійної общини не менше 50 осіб. Зважаючи на це, Миколаївською окружною комісією по відокремленню церкви

від держави у вересні 1924 року було розірвано договір на володіння приміщенням та майном церкви з групою віруючих автокефальної громади Миколаєва [23].

Важливим є той факт, що ДПУ засновникам релігійних громад, так званим "політично неблагонадійним" особам, оголошувало відмову. Зокрема такими було визнано засновників автокефальної громади у м. Бериславі Даниленка Я. І. та Петренка М. І. [24].

У межах переведення відання актів громадянського стану до Загсів НКЮ УРСР зобов'язав зібрати підписи служителів культу під текстом, котрий у середині 1920 року підписав патріарх Тихон та члени Вищої церковної ради, а саме: "Даємо дійсну підписку у тому, що на виконання вміщеної у даному циркулярі вимоги — здійснення шлюборозлучних справ і пов'язане із цим здійснення судових, пошукових, податкових, фінансових та господарчо-адміністративних функцій у канцеляріях архієпископів (у всеукраїнському, губернських, волосних українських православних церковних приходських радах та ін.) припиняються" [25].

У рамках здійснення відокремлення церкви від держави відбувалося зняття ікон із державних приміщень. Наприклад, на засіданні пленуму заводського комітету миколаївського об'єднання заводів групи "Тремсуд" від 21 грудня 1922 року було прийняте рішення про вилучення із приміщень підприємств усіх ікон як "непотрібних та безглуздих прикрас" [26].

Свідченням "перегинів" у роботі окремих ліквідкомісій стала заява мешканців Херсона про порушення Декрету, що надійшла до місцевого окрвиконкому 28 січня 1925 року. У ній вони скаржилися на те, що окрвиконком вимагав переоформлення статутів та гальмував реєстрацію релігійних громад Успенського собору та Архієрейської церкви (закриття якої розпочав), забороняючи включати у списки громад жінок. Обурення викликало те, що Союз Народопросу оголосив: "ті, що відвідують Церкву, виключаються не тільки зі служби, але й з Союзу". Хвилювало громаду те, що влада не реєструвала протоієрея Лядського, який прослужив у Херсоні 38 років, тим самим не даючи йому здійснювати культову діяльність, та накладення штрафу на священників Скадовського і Захарова у розмірі 300 крб., за те, що вони "були з молитвою" не у свого

прихожанина. Також віруючі просили владу не втручатися у внутрішні культові звичаї та дозволити єпархіальні збори для вільного обрання духовного правління [27].

Екзарх України Михаїл (Єрмаков) 17 листопада 1927 року звернувся до духовенства та віруючих із посланням, у котрому закликав до політичної лояльності до влади: "в усвідомленні свого морального обов'язку, ми звертаємося до всіх вірних чад Православної Української церкви з закликом бути законослухняними та лояльними громадянами нашої Радянської Держави" [28].

За даними Комісії з питань культів станом на 1 січня 1936 року до революції діяло 72 936 молитовень, а тепер 20 665. Ця Комісія припинила діяльність у 1938 році [29].

Підсумком роботи державних органів по відокремленню церкви від держави та школи від церкви стало приборкання активної державницької та суспільної діяльності всіх течій Православної Церкви та зведення її до стану "церкви мовчання". Хоча вже через кілька років у лихий період Великої Вітчизняної війни більшість православного духовенства та простих віруючих проявили зразковий патріотизм до Батьківщини.

Слід зауважити, що основоположні норми законодавства про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, сформульовані після Жовтневої революції 1917 року, прописані й у сучасному Основному Законі України. Так, у 35-й статті Конституції України стверджується: "Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова" [30].

Джерела та література

1. Декреты Советской власти. — М., 1957. — Т. 1. — С. 371.
2. Тригуб О. П. Православна церква на Миколаївщині (1917–1954 рр.) // Гілея: Наук. вісник. — 2005. — № 3. — С. 109–131.
3. Иванов А. И., Лобазов П. К. Политика советского государства по вопросам религии и церкви. — М., 1973. — 64 с.
4. Поспеловский Д. В. Православная церковь в истории Руси, России и СССР. — М., 1996. — 410 с.
5. Державний архів Херсонської області. (Далі — ДАХО). Ф. Р. 1887. — Оп. 3. — Спр. 694.
6. ДАХО. — Ф. Р. 1887. — Оп. 3. — Спр. 701.
7. Державний архів вищих органів влади та управління України (Далі — ЦДАВО). — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2190.

8. ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1056.
9. ДАХО. — Ф. Р. 1887. — Оп. 3. — Спр. 695.
10. ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1056.
11. ДАХО. — Ф. Р. 1887. — Оп. 3. — Спр. 701.
12. ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2190.
13. ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 524.
14. Горностаев Е. В. Благовещенский монастырь // Православная Таврия. — 1999. — № 3 (15). — С. 6.
15. Павленко В. Я., Єжова О. В. Історія Свято-Григорієвського (Бізюкового) монастиря // Південний архів: Збірник наукових справ. Історичні науки. — Випуск 4. — Херсон, 2001. — С. 152–158.
16. ДАХО. — Ф. Р. 1887. — Оп. 3. — Спр. 694.
17. Державний архів Миколаївської області. (Далі — ДАМО). — Ф. Р. 1230. — Оп. 1. — Спр. 79.
18. ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 524.
19. Сінкевич Є. Г., Запорожець О. В. Життя Херсонської єпархії у 20–30-ті роки XX ст. // Південний архів: Збірник наукових справ. Історичні науки. — Випуск 15. — Херсон, 2004. — С. 154–156.
20. ДАХО. — Ф. Р. 1887. — Оп. 3. — Спр. 694.
21. ДАХО. — Ф. Р. 2. — Оп. 1. — Спр. 1359.
22. ДАХО. — Ф. Р. 1887. — Оп. 3. — Спр. 690.
23. ДАМО. — Ф. Р. 161. — Оп. 1. — Спр. 937.
24. ДАХО. — Ф. Р. 2. — Оп. 1. — Спр. 1362.
25. ДАХО. — Ф. Р. 1887. — Оп. 3. — Спр. 694.
26. ДАМО. — Ф. Р. 570. — Оп. 1. — Спр. 83.
27. ДАХО. — Ф. Р. 2 — Оп. 2. — Спр. 69.
28. Ігнатуша О. М. Послання митрополита Михаїла (Єрмакова) до духовенства та віруючих України від 17 листопада 1927 р. як прояв гостроти суспільно-церковних процесів // Південний архів: Збірник наукових справ. Історичні науки. — Випуск 25. — Херсон, 2007. — С. 41–47.
29. Поспеловский Д. В. Православная церковь в истории Руси, России и СССР. — М., 1996. — 410 с.
30. Конституція України // К., 1996. — 56 с.

Анотації

Татарченко А. Б. **Деятельность государственных органов по отделению церкви от государства в Херсонской и Одесской епархии в 20–30-е годы XX века.**

В данной статье на примере Херсонской и Одесской епархии рассмотрена проблема взаимоотношений Российской Православной Церкви с государственными органами власти, занимающимися отделением церкви от государства в 20–30-е годы XX века.

Tatarchenko O. B. **Activity of the state bodies in separation church from the state in Kherson and Odessa eparchy in 1920–30s.**

In this article on the example of Kherson and Odessa eparchy the problem of mutual relations of Russian Orthodox Church and state authorities, which were engaged in separation of church from the state in 1920–30s is examined.

М. В. Цинова

ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ІСТОРИЧНИХ НАУКОВО-ОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ США ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

Українська людність поза межами України впродовж XX ст. фіксувала свій зв'язок з національно-культурною українською спадщиною, який у тому числі забезпечував спадковість наукової та освітньої традиції в еміграції. Пріоритетне завдання вчених-емігрантів довгий час полягало у створенні альтернативної наукової продукції та поширенні національно-державницьких ідей, які були заборонені на батьківщині [1].

У США існує добре розвинена система українських наукових, громадських, релігійних (УКЦ має чотири дієцезії, два коледжі, п'ять вищих навчальних закладів, 20 початкових шкіл), культурно-освітніх, молодіжних, жіночих та інших організацій, кожна з яких може стати предметом окремого дослідження.

В даній роботі ми ставимо за мету розглянути діяльність декількох науково-освітніх організацій, створених представниками української діаспори США (Український Науковий Інститут Гарвардського Університету — УНІГУ та Українська науково-дослідна програма — УНДП) або за ініціативою представників української діаспори ("Комісія для розслідування подій 1932–1933 років в Україні").

Впродовж XX ст. науковці українських діаспор у різних країнах вивчали Україну в різних вимірах. На початку 1990-х років розпочався зворотний процес — вивчення науковцями Української держави різних аспектів життя діаспор в різних країнах, що відбилося у виданні таких робіт, як "Зарубіжні українці" [2], Енциклопедія Української діаспори [3] та інші. Безпосередньо питанням наукового доробку вчених діаспори

 © М. В. Цинова, 2009